

I. ARTYKUŁY

TADEUSZ SMOLIŃSKI

PODSTAWOWE OBOWIĄZKI OBYWATELI W EUROPEJSKICH PAŃSTWACH SOCJALISTYCZNYCH

Przestrzeganie obowiązków obywatelskich przez poszczególne jednostki jest jedną z zasadniczych gwarancji trwałości i nienaruszalności praw obywateli. Sumienne wypełnianie obowiązków obywatelskich w państwie socjalistycznym jest też czynnikiem kształtującym poczucie patriotyzmu i obywatelskiej odpowiedzialności za losy kraju. Jednak o głębokim humanizmie ustroju socjalistycznego stanowią nie obowiązki obywateli, a szeroko określone i trwale gwarantowane ich prawa i wolności. Stąd też, mimo powszechnie uznawanej jedności praw i obowiązków obywateli, rzadziej omawiane są sprawy obowiązków. Ta sytuacja spowodowała między innymi bliższe zainteresowanie się sprawami obowiązków obywateli europejskich państw socjalistycznych. Przedstawiony artykuł nie mógł jednak objąć całości kwestii związanych z problemami obowiązków obywateli omawianych państw. Skoncentrowano się w nim tylko na przedstawieniu katalogu obowiązków obywateli, który określono w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych i na przyczynach takiego właśnie ukształtowania.

Realizacja podstawowego celu socjalizmu, jakim jest wszechstronny rozwój człowieka, zakłada występowanie silnych więzi społecznych, które istnieją między członkami wspólnoty. Znajduje to odzwierciedlenie w ukształtowaniu nie tylko szerokiego katalogu praw i wolności, ale także obowiązków obywateli. O ile bowiem normy chroniące indywidualne dobra jednostek zakazują państwu ingerowania w poszczególne sfery życia człowieka, bądź zawierają nakazy określonego działania na jego rzecz, o tyle normy chroniące interesy ogólnospołeczne przybierają najczęściej charakter norm wyznaczających jednostce określone obowiązki. Przestrzeganie obowiązków przez poszczególne jednostki jest także gwarancją, że nie naruszą one praw innych współobywateli. Nałożenie na obywateli stosunkowo szerokiego katalogu obowiązków ma również znaczenie wychowawcze.

Katalog podstawowych obowiązków obywateli jest różnie określony w poszczególnych konstytucjach europejskich państw socjalistycznych. Ogólnie jednak można stwierdzić, że składa się on z kilku grup obowiązków, w szczególności:

- 1) przestrzegania podstawowych norm prawnych obowiązujących w państwie,
- 2) umacniania ekonomicznej bazy ustroju,
- 3) obrony zdobyczy państwa, a przede wszystkim jego niepodległości.

Oczywiście katalog obowiązków obywateli może być różnie formułowany. Można bowiem twierdzić, że jeżeli wszystkie podstawowe obowiązki obywateli zostały ujęte w konstytucji czy ustawach, to wystarczy obciążyć obywateli jednym tylko obowiązkiem ścisłego przestrzegania konstytucji i ustaw, a w ten sposób będą oni zobowiązani na przykład tak do obrony ojczyzny, jak i do ochrony i umacniania własności socjalistycznej oraz ochrony przyrody i bogactw naturalnych czy też wychowywania młodzieży w duchu komunistycznym.

Analizując konstytucje europejskich państw socjalistycznych stwierdzić można, że wyraźna jest w nich tendencja do określania coraz nowszych podstawowych obowiązków. Z reguły nowa, względnie zasadniczo zmieniona konstytucja określa pewne obowiązki, których dotychczas nie ujmowały inne konstytucje omawianych państw.

Zakres i rodzaj stanowionych obowiązków uzależniony jest także, od pewnych specyficznych okoliczności. Na przykład w konstytucji ZSRR — państwa federalnego — ujęto obowiązek szanowania godności narodowej innych obywateli, umacniania przyjaźni narodów i narodowości wielonarodowego państwa radzieckiego (art. 64). W konstytucji Niemieckiej Republiki Demokratycznej, z uwagi na chęć podkreślenia całkowitego zerwania z militarystyczną przeszłością Niemiec i odmienności w stosunku do polityki remilitaryzacji prowadzonej w RFN¹, ujęto jedynie obowiązek obrony socjalistycznej ojczyzny (pominięto obowiązek służby wojskowej), który określono zresztą po obowiązku obrony pokoju (art. 23). W konstytucji tej nałożono także na obywateli obowiązek przestrzegania powszechnie uznanych, służących pokojowi i pokojowej współpracy narodów zasad prawa międzynarodowego (art. 8). Natomiast w konstytucji Bułgarii, z uwagi na stosunkowo słabe uprzemysłowienie kraju, nałożono na obywateli obowiązek wdrażania osiągnięć nauki i techniki (art. 33). W konstytucji Jugosławii, z uwagi na szczególne miejsce w tym kraju organizacji pracy zespolonej, samorządowych wspólnot interesów, czy wspólnot lokalnych, na obywateli nałożono obowiązek (na takich sa-

¹ „Niemiecka Republika Demokratyczna wierna interesom- ludu i międzynarodowym zobowiązaniom wykorzenia na swoim obszarze niemiecki militarizm i nazizm. Prowadzi politykę zagraniczną służącą ...pokojowi, porozumieniu między narodami i bezpieczeństwu" (art. 6).

mych warunkach i odpowiednio do swych możliwości) przyczyniania się do zaspokajania potrzeb ogólnospołecznych (art. 195) oraz obowiązek udzielania pomocy w niebezpieczeństwie, a także solidarnego uczestniczenia w usuwaniu niebezpieczeństwa powszechnego (art. 196).

We wszystkich konstytucjach ustanowiono obowiązki obywatelskie, które — jak stwierdzają ustawodawcy konstytucyjni — obywatele obowiązani są przestrzegać. Mają one bowiem charakter obowiązków prawnych i moralno-politycznych, a ich nieprzestrzeganie pociąga za sobą reakcję ze strony państwa. Oprócz tego określono w konstytucjach obowiązki — powinności obywatelskie, które zaliczane być mogą wyłącznie do obowiązków moralno-politycznych, wynikających z moralności socjalistycznej, odnośnie do których ustawodawcy konstytucyjni stanowią, że obywatele winni je szanować. Ociąganie się, czy nie wypełnianie tych obowiązków — powinności (poza rażącymi przypadkami) nie powoduje reakcji ze strony organów państwowych, nie niesie za sobą ujemnych konsekwencji dla zobowiązanych obywateli.

Analizując nowe, czy zasadniczo zmienione konstytucje europejskich państw socjalistycznych, zauważyć można, że coraz więcej w nich obowiązków moralno-politycznych. Ustawodawcy konstytucyjni albo formułują nowe obowiązki moralno-polityczne, w rodzaju internacjonalistycznego obowiązku przyczyniania się do rozwoju przyjaźni i współpracy z narodami innych krajów, do zachowania i utrwalania pokoju powszechnego (art. 69 konstytucji ZSRR), czy obowiązku ochrony środowiska naturalnego (art. 67 konstytucji ZSRR), albo też obok tradycyjnie od lat ujmowanych obowiązków prawnych ujmują nowe moralno-polityczne, stanowiące w pewnej mierze rozwinięcie tych tradycyjnych obowiązków. Przykładem tego jest między innymi art. 59 konstytucji radzieckiej, w którym obok obowiązku przestrzegania konstytucji i ustaw ZSRR, nałożono na obywateli obowiązek szanowania zasad współżycia socjalistycznego i godnego noszenia wysokiego miana obywatela ZSRR.

Konstytucje europejskich państw socjalistycznych stanowią o obowiązku przestrzegania konstytucji i ustaw. Obowiązek ten wynika z tego, że konstytucja stanowi akt prawny najwyższego rzędu, że zawarte są w niej postanowienia dotyczące podstaw ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego, że wszelkie akty niższego rzędu winny być z nią zgodne i stanowić rozwinięcie jej postanowień. Szczególne wyeksponowanie przestrzegania ustaw, wynika z tego, że stoją one na drugim miejscu — zaraz za konstytucją — w drabinie hierarchicznej aktów prawnych i że uchwalane są przez parlament — najwyższy przedstawicielski organ władzy. Nie znaczy to jednak, że obywatele w mniejszym stopniu zobowiązani są do przestrzegania na przykład dekretów czy aktów prawnych stanowiących rozwinięcie ustaw (na przykład rozporządzeń).

Oprócz obowiązku przestrzegania konstytucji i ustaw, niektóre konstytucje europejskich państw socjalistycznych stanowią jeszcze o obo-

wiązku dbania „we wszystkich swych poczynaniach o interesy państwa socjalistycznego i społeczeństwa ludzi pracy” (art. 34 konstytucji czechosłowackiej).

W konstytucji rumuńskiej dodano jeszcze obowiązek przyczyniania się do umacniania i rozwoju socjalistycznego ustroju (art. 39).

Przestrzeganie konstytucji i ustaw jest konkretnym (uchwytnym) obowiązkiem obywateli. Jego realizacja zapewniona jest przymusem państwowym. Podobnie nie przedstawia się jednak sprawa „dbania we wszystkich swych poczynaniach o interesy państwa socjalistycznego i społeczeństwa ludzi pracy”. Nie sposób bowiem zdefiniować i określić wszystkie te interesy. Podobnie nie ma dotychczas jednolitego, wyczerpującego określenia ujętych w konstytucji PRL „Zasad współżycia społecznego”, czy w konstytucjach LSRA i ZSRR „zasad współżycia socjalistycznego”, które obywatele winni szanować. Przyjąć jedynie można, że zasady współżycia społecznego (socjalistycznego) są regułami postępowania ludzkiego dotyczącymi wzajemnych stosunków między członkami danej społeczności, które zaliczają się do norm moralności socjalistycznej². W odróżnieniu od przepisów konstytucji i ustaw, które należy przestrzegać, „zasady współżycia” obywatele winni szanować. Znaczy to, że „jeżeli jednak ktoś się do nich nie stosuje (nie uszanuje ich — T.S.) to poza przypadkami kwalifikowanymi, nie spotka się z tego tytułu z żadną reakcją ze strony państwa”³. W takim jednak przypadku szanowania zasad współżycia społecznego czy współżycia socjalistycznego nie należy zaliczać do podstawowych obowiązków obywateli w tradycyjnie pojmowanym rozumieniu. Jednym bowiem z elementów pojęcia obowiązku obywatelskiego (oprócz tego, że wynika on z prawa w pojęciu przedmiotowym i że w razie ewentualnego sporu obywatela z organem państwowym, na tym ostatnim ciąży obowiązek wykazania, iż obywatel jest zobowiązany do określonego zachowania się) jest brak możliwości wyboru zachowania się po stronie obywatela. Winien on obowiązek realizować, w przeciwnym bowiem razie spotka się z określoną reakcją ze strony państwa.

Oprócz obowiązku przestrzegania konstytucji i ustaw, radziecki ustawodawca konstytucyjny nałożył jeszcze na obywateli (w osobnym artykule 65) powinność szanowania prawa i zgodnie z prawem interesów innych osób. Obywatel ZSRR „powinien też być nieprzejednany wobec antyspołecznych postępów, ze wszech miar przyczyniać się do ochrony porządku publicznego”. Radziecki ustawodawca konstytucyjny nałożył więc na obywateli obowiązek przestrzegania konstytucji i ustaw i zabezpieczył

² R. Wieruszowski, *Obowiązek przestrzegania przepisów konstytucji i ustaw w PRL*, w: *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli PRL*, red. A. Łopatka, Warszawa 1978, s. 249.

³ A. Łopatka, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1975, s. 209.

go przymusem państwowym. Nadto zaś obciążył ich powinnością szanowania praw i zgodnych z nimi interesów innych osób i to potraktował jako obowiązek moralno-polityczny, to znaczy taki, który wynika z norm moralności socjalistycznej, z więzi psychicznej między jednostką a zbiorowością.

Przestrzeganie obowiązków obywatelskich jest podstawowym elementem zagwarantowania praw i wolności obywateli. Jest też warunkiem skutecznego działania nowoczesnego specjalistycznego państwa. Określone w konstytucji obowiązki i powinności obywateli mają także poważne znaczenie wychowawcze, podobnie zresztą jak cała konstytucja. W miarę wzrostu świadomości obywateli nakłada się na nich oraz na organizacje społeczne coraz więcej funkcji, które poprzednio pełniły wyspecjalizowane organy państwowe. W ramach też tych funkcji oraz w ramach wychowawczego oddziaływania na obywateli, nałożono na nich w konstytucji radzieckiej powinność wykazywania nieprzejednanej postawy wobec antyspołecznych postępów oraz powinność przyczyniania się do ochrony porządku publicznego. W obu tych jednak kwestiach, podobnie jak w razie nieszanowania zasad współżycia socjalistycznego obywatel tylko w przypadkach kwalifikowanych spotka się z reakcją ze strony państwa. Nie może więc być karany obywatel ZSRR, który nie wystąpił czynnie w obronie porządku publicznego (na przykład na ulicy czy w tramwaju), mimo że miał ku temu możliwości. Nie znaczy to jednak, że taka postawa nie powinna spotkać się z dezaprobatą społeczną.

Wszystkie konstytucje socjalistyczne stanowią o ochronie i umacnianiu własności społecznej. Większość z nich ogranicza się w tym względzie do stwierdzenia, że ochrona i pomnażanie (umacnianie) własności socjalistycznej (mienia narodowego czy własności społecznej) stanowi obowiązek obywateli. W konstytucji ZSRR stwierdzono natomiast, że obywatel ZSRR powinien nie tylko strzec i umacniać własność socjalistyczną, lecz obowiązkiem jego jest „walka z kradzieżami i marnotrawstwem mienia państwowego i społecznego” (art. 61). W konstytucjach ZSRR i Albanii umieszczono także postanowienia o karaniu osób sięgających po własność społeczną: „Naruszenie własności społecznej jest ciężkim przestępstwem” (§ 61 konstytucji Albanii).

Z przedstawionych rozważań wynika, że obywatele europejskich państw socjalistycznych zobowiązani są nie tylko do zapewniania fizycznej ochrony mienia społecznego, lecz że winni przyczyniać się do jego pomnażania. Wszelki zaś zamach na własność społeczną będzie szczególnie surowo piętnowany i karany. Bowiem własność ta jako podstawa ustroju socjalistycznego, stanowi źródło dobrobytu ludzi pracy oraz bogactwa i siły państwa. W większości też państw socjalistycznych wydano specjalne przepisy, w których ujęto szczegółowe postanowienia odnoszące się do ochrony mienia społecznego. Natomiast sprawa pomnażania (czy umacniania) własności społecznej jest przede wszystkim nakazem,

obowiązkiem moralnym, który obywatele realizują w szczególności wydajną i sumienną pracą.

Szczególnego potraktowania wymaga sprawa określonego w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych obowiązku pracy obywateli. Praca obywateli jest jedną z zasadniczych podstaw ustroju społeczno-gospodarczego każdego państwa. W ustroju socjalistycznym wyzwolenie ludu pracującego z jarzma wyzysku nadało pracy nową treść, czyniło z niej wolny twórczy czynnik bytu i przeobrażeń społecznych, czynnik nieustannego wzrostu siły i potęgi państwa, niezależności i twórczego rozwoju narodu. Lud pracujący stał się w europejskich państwach socjalistycznych jedynym gospodarzem bogactw, które sam tworzy własną pracą. Zlikwidowany został raz na zawsze rozdział między ludem pracującym a owocami jego pracy, narzucony społeczeństwu przez klasy żyjące z wyzysku.

Problemy pracy od dawna ujmowane były w konstytucjach. Już w okresie międzywojennym wiele konstytucji ujmowało w swej treści postanowienia traktujące o pracy, o jej znaczeniu dla dobra społecznego, o szczególnym miejscu pracy czy o jej poszanowaniu (na przykład konstytucja polska z 17 III 1921 r. czy litewska z 1 VIII 1922 r.).

Po drugiej wojnie światowej, z uwagi na radykalizację społeczeństw, w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych zaczęto ujmować nie tylko postanowienia o prawie do pracy, ale i o obowiązku pracy. Postanowienia tej treści znalazły się nie tylko w konstytucjach państw socjalistycznych, ale i kapitalistycznych — „Każdy ma obowiązek pracowania oraz prawo do otrzymania zatrudnienia” (wstęp do konstytucji francuskiej z 13 X 1946 r.). Jednak ani we Francji, ani w innym państwie burżuazyjnym nie można było w praktyce realizować prawa do pracy, ani też obowiązku w tym zakresie. Jeżeli jednak obowiązek pracy określano w konstytucjach burżuazyjnych, to tym bardziej musiał on znaleźć się w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych, uchwalonych na przykładach konstytucji ZSRR i w okresie rewolucyjnego zrywu przeciw rodzimej reakcji i klasom żyjącym z wyzysku cudzej pracy. Z tego względu we wszystkich konstytucjach europejskich państw socjalistycznych znalazły się postanowienia o różnie sformułowanym obowiązku pracy. Jednak w żadnym z europejskich państw socjalistycznych po drugiej wojnie światowej nie traktowano obowiązku pracy jako przymusu pracy. Zresztą od początku istnienia europejskich państw socjalistycznych, od momentu przejęcia środków i narzędzi produkcji przez społeczeństwo, zaczął zmieniać się jego stosunek do pracy — wzrastało znaczenie pracy społecznie użytecznej jako miernika zasług obywateli. W świadomości mas pracujących kształtował się i utrwał nowy, socjalistyczny stosunek do pracy. Rozwijał się on na gruncie nowych warunków społecznych, w których ludzie pracują dla siebie i dla całego społeczeństwa. Wkład pracy każdego obywatela staje się miernikiem jego warto-

ści i budzi dlań szacunek współobywateli. Gdyby w okresie, gdy praca staje się miernikiem wartości, budzi szacunek współobywateli, miano wprowadzić pełny obowiązek pracy, jako nakaz pracy przymusowej, to naruszony został by cały system wartości kształtowany w ramach socjalistycznego wychowania. Zaznaczyć należy, że nawet w Albanii wzorującej się na Chinach (a w ChRL w okresie po tzw. rewolucji kulturalnej wprowadzono przymus pracy, łącznie z przesiedlaniem ludności miejskiej do pracy w wiejskich komunach ludowych) w nowo uchwalonej konstytucji z 28 XII 1976 r. nie ujęto już sformułowania ujętego w poprzedniej konstytucji „Praca jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego zdolnego do pracy obywatela, w myśl zasady: «kto nie pracuje ten nie je»”.

Obecnie wszystkie konstytucje europejskich państw socjalistycznych (poza jugosłowiańską) stanowią o obowiązku pracy. Obowiązek ten został różnie określony. W konstytucji Albanii (§ 44) stwierdzono, że „Praca jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego zdolnego do pracy obywatela”. W konstytucji Bułgarii postanowiono, że „Każdy zdolny do pracy obywatel zobowiązany jest do podejmowania społecznie użytecznej pracy stosownie do swoich uzdolnień i kwalifikacji” (art. 59). W konstytucji Rumunii (art. 5) i NRD (art. 24) stwierdzono, że praca jest „zaszczytnym obowiązkiem”. W konstytucjach WRL (§ 14) i PRL (art. 19) określono pracę jako prawo i obowiązek. W myśl postanowień konstytucji PRL stanowi ona także sprawę honoru każdego obywatela.

Jedynie w konstytucjach CSRS i ZSRR ustawodawcy konstytucyjni umieścili w treści konstytucji motywację obowiązku pracy. W konstytucji czechosłowackiej stwierdzono, że w „społeczeństwie ludzi pracy, jednostka osiągnąć może pełny rozwój swoich zdolności i zrealizować swe słuszne interesy jedynie poprzez aktywne uczestnictwo w rozwoju całego społeczeństwa, przede wszystkim należytym udziałem w pracy społeczeństwa. Dlatego praca dla dobra ogółu jest pierwszym obowiązkiem... każdego obywatela” art. 19 ust. 2).

W najnowszej wśród europejskich państw socjalistycznych, konstytucji ZSRR postanowiono, że „Obowiązkiem i sprawą honoru każdego zdolnego do pracy obywatela ZSRR jest sumienna praca w wybranej przez niego dziedzinie działalności społecznie użytecznej i przestrzeganie dyscypliny pracy. Uchylenie się od społecznie użytecznej pracy jest nie do pogodzenia z zasadami społeczeństwa socjalistycznego”.

Tylko konstytucja Jugosławii nie stanowi o obowiązku pracy, a ujęte w art., 160 postanowienie, wyraźnie głosi, że „Praca przymusowa jest zakazana”. Z formalnego więc punktu widzenia, tylko w Jugosławii nie ma obowiązku pracy, nie ma i nie może być pracy przymusowej. Praktycznie jednak także w innych państwach socjalistycznych nie ma przymusu pracy. Wyjątek w tym zakresie stanowi Rumunia, gdzie już 23 II 1973 r. minister zdrowia wydał zarządzenie o rotacji kadr lekarskich w celu zaspokojenia rosnących potrzeb w zakresie opieki zdrowot-

nej. Lekarze z dużych miast (szczególnie z Bukaresztu) raz na kilka lat zostali zobowiązani do przepracowania 6 miesięcy w ośrodkach terenowych, gdzie występują trudności kadrowe służby zdrowia⁴. Natomiast w dniu 6 VIII 1976 r. poddano pod ogólnospołeczną dyskusję projekt ustawy o kierowaniu do społecznie użytecznej pracy wszystkich zdolnych do pracy⁵.

Obecnie wprowadzenie ustawowego obowiązku pracy — czyli obowiązku przymusu pracy zostało wykluczone między innymi przez podpisanie przez niektóre europejskie państwa socjalistyczne (w tym i Polskę) Międzynarodowych Paktów Praw Człowieka.

Oprócz wskazanego wcześniej przykładu Albanii, tendencję odchodzenia w europejskich państwach socjalistycznych od koncepcji obowiązku pracy jako obowiązku prawnego, widać też na przykładzie Bułgarii. W konstytucji z 4 XII 1947 r. postanowiono „...Praca jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego zdolnego do pracy obywatela. Każdy obywatel powinien zajmować się przynoszącą korzyści społeczeństwu pracą i pracować wedle swych sił i zdolności. Osobna ustawa ureguje obowiązek pracy obywateli” (art. 73). Ustawa w tym zakresie nie została jednak wydana, a obowiązująca konstytucja nie zawiera już postanowienia o uchwaleniu osobnej ustawy określającej obowiązek pracy.

Jeżeli więc określano w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych pewne obowiązki obywateli, których realizacja nie jest zabezpieczona przymusem państwowym, to znaczy, że są to obowiązki, które nie mają charakteru normatywno-prawnego, obowiązki, których realizacja wynika z norm moralności socjalistycznej. Typowymi przykładami takich obowiązków są między innymi obowiązek udziału w głosowaniu czy obowiązek zachowywania patriotycznej postawy. Wynikają one z pewnej więzi psychicznej między jednostką a zbiorowością, a ściślej między obywatelem a państwem. Takim moralno-politycznym obowiązkiem jest obowiązek pracy. O tym, że jest to obowiązek moralno-polityczny świadczy przede wszystkim fakt, że w europejskich państwach socjalistycznych w ramach realizacji tego obowiązku nie zmusza się w zasadzie obywateli do podjęcia pracy. Za takim pojęciem tego obowiązku wypowiada się też większość autorów omawiających ten problem. Między innymi w Polsce Edward Erazmus, komentując postanowienie konstytucji

⁴ *Encyklopedia świat w przekroju 1974*, Warszawa 1975, s. 258.

⁵ M. Matey, *Prawo do pracy*, w: *Podstawowe prawa...*, op. cit., s. 143: „Zgodnie z ratyfikowanymi przez Polskę konwencjami międzynarodowymi nr 29 i nr 105 o zakazie pracy przymusowej, wbrew swobodnej woli pracownika żadna forma egzekwowana pracy nie jest przez prawo PRL dopuszczalna. Pracownikowi służy też prawo rozwiązania niedogodnego dla siebie stosunku pracy... Ze społecznym potępieniem spotykają się natomiast zbyt częste przypadki samowolnego porzucania pracy przez pracowników z pogwałceniem wymaganego przez prawo trybu wypowiedzenia umowy o pracę”.

PRL „praca jest prawem, obowiązkiem i sprawą honoru obywatela”, pisze: „Ten akapit konstytucji ... nie daje przecież podstawy do stosowania przymusu wobec tych obywateli, którzy nie podejmują pracy zawodowej”⁶.

Wśród konstytucji europejskich państw socjalistycznych, trzy z nich: Węgier, Polski i Związku Radzieckiego stanowią o dyscyplinie pracy. W konstytucji węgierskiej stwierdzono, że „... poprzez podnoszenie dyscypliny pracy i dokonalenie metod pracy, obywatele służą sprawie budowy socjalizmu” (§14 ust. 3). Podobne w swej treści postanowienie znajduje się w konstytucji PRL (art. 19 ust. 1). Podkreślono w nim znaczenie przestrzegania dyscypliny pracy w celu podniesienia dobrobytu narodu i przyspieszenia całkowitego urzeczywistnienia ustroju socjalistycznego. Od tych sformułowań odbiega uregulowanie konstytucji ZSRR, w której przestrzeganie dyscypliny pracy określono nie tylko sprawą honoru, ale i obowiązkiem każdego zdolnego do pracy obywatela: „Obowiązkiem i sprawą honoru każdego zdolnego do pracy obywatela ZSRR jest sumienna praca w wybranej przez niego dziedzinie działalności społecznie użytecznej i przestrzeganie dyscypliny pracy. Uchylenia się od społecznie użytecznej pracy jest nie do pogodzenia z zasadami społeczeństwa socjalistycznego” (art. 60).

Różne są próby określenia pojęcia dyscypliny pracy. Najczęściej przez: dyscyplinę pracy rozumie się ogół reguł postępowania, których przestrzeganie jest konieczne dla prawidłowego procesu pracy⁷. W praktyce realizowanie tak określonej dyscypliny pracy sprowadzać się będzie do obowiązku stawiania się do pracy, przestrzegania ustalonego czasu pracy, staranności przy wykonywaniu pracy, troszczenia się o mienie i interesy zakładu pracy, przestrzegania zasad koleżeńskiej współpracy itd. W tak pojętym obowiązku przestrzegania dyscypliny pracy mieszczą się nie tylko elementy prawne, ale i moralne. Egzekwowanie wywiązywania się obywateli z obowiązku w tym drugim zakresie nie może być prowadzone w drodze przymusu państwowego. Nie ulega wątpliwości, że z uwagi na znaczenie przestrzegania dyscypliny pracy dla dalszego rozwoju państwa socjalistycznego, czynić się będzie starania w celu upowszechnienia świadomych obywatelskich postaw w tym zakresie. Jest to jednak proces długotrwały i wymaga różnorodnych metod oddziaływania społecznego. By wyrabiać w społeczeństwie postawę świadomego zaangażowania w pracę społecznie użyteczną, między innymi wciela się w życie zasadę określoną w art. 19 ust. 2 Konstytucji PRL — „Przodownicy i weterani pracy otoczeni są powszechnym szacunkiem narodu”.

⁶ E. Erasmus, *Prawo a obowiązek uczenia się*, w: *Prawa i obowiązki obywatelskie w Polsce i świecie*, op. cit., s. 344.

⁷ R. Wieruszewski, *Podstawowe obowiązki obywateli PRL*, w: *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli PRL w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego*, red. A. Łopatka i R. Wieruszewski, Warszawa 1976, s. 124.

Konstytucje europejskich państw socjalistycznych stanowią o powszechnym, bezpłatnym i obowiązkowym nauczaniu. Konstytucje: Bułgarii (art. 45), Polski (art. 72), Rumunii (art. 21) i Węgier (§ 59) stanowią o obowiązku nauczania w zakresie szkoły podstawowej czy podstawowego nauczania⁸. W konstytucja Jugosławia (art. 165) stwierdzono, że obowiązuje co najmniej ośmioletnia szkoła podstawowa. „W Niemieckiej Republice Demokratycznej istnieje obowiązek dziesięcioletniego nauczania ... w ogólnokształcących, politechnicznych dziesięcioklasowych szkołach średnich" (art. 25). Obowiązkowe nauczanie w zakresie szkoły średniej istnieje też w ZSRR (art. 45 konstytucji). Natomiast konstytucja czechosłowacka stanowi o obowiązkowym nauczaniu do ukończenia 15 roku życia (art. 24)⁹.

Nauczanie obywateli należy traktować przede wszystkim jako ich prawo. Jest to bowiem obowiązek szczególnego rodzaju. Z uwagi na to, że w europejskich państwach socjalistycznych dawno już zlikwidowano analfabetyzm, a obowiązkowe nauczanie obejmuje tylko dzieci i młodzież, które nie mogą spotkać się z takimi represjami ze strony państwa, jakie dotknąć mogą dorosłych w przypadku niewywiązywania się z obowiązków, nałożenie przez państwo obowiązku w zakresie powszechnego czy średniego nauczania powoduje, że rodzice zobowiązani są do zapisania dziecka do szkoły, dopilnowania regularnego uczęszczania na zajęcia oraz stworzenia w domu odpowiednich warunków do nauki. Tak rozumiany obowiązek nauczania (uczenia się) nierozzerwalnie związany jest z określonym w większości konstytucji (Albanii, Bułgarii, Jugosławii, NRD, Polski i ZSRR) obowiązkiem rodziców (czy całego społeczeństwa) troski o intelektualny, moralny, estetyczny, kulturalny i fizyczny rozwój młodzieży. Nałożenie na rodziców tego obowiązku jest rzeczą w pełni zrozumiałą i uzasadnioną. Rodzina, względnie matka i dziecko znajdują się pod szczególną opieką państwa socjalistycznego. Przy realizacji funkcji wychowawczych rodzice czy opiekunowie uzyskują daleko idącą pomoc ze strony państwa, różnego rodzaju instytucji czy organizacji społecznych. Z tego między innymi względu państwu nie jest obojętny sposób wychowania dzieci i młodzieży oraz uzyskiwane w tym zakresie efekty. Mając to na uwadze w konstytucji NRD (art. 38) postanowiono: „Prawem i najwyższym obowiązkiem rodziców jest wychowanie swoich dzieci na zdrowych i pełnych radości życia, dzielnych i wszechstronnie wykształconych ludzi, na świadomych obywateli państwa". O obowiązku wychowania dzieci na „świadomych obywateli", czy

⁸ W Polsce w związku z wprowadzeniem w 1978 r. nowego programu nauczania, obowiązek szkolny obejmuje nauczanie w zakresie szkoły dziesięcioletniej.

⁹ W Czechosłowacji do 1984 r. zakończona zostanie przebudowa systemu oświaty. Wprowadzone zostanie obowiązkowe nauczanie do 16 roku życia, co zapewni wszystkim dzieciom, tzw. średnie wykształcenie, *Polityka* 36/1978.

„godnych członków społeczeństwa socjalistycznego”, stanowią konstytucje Polski i ZSRR. Przyjąć można, że przez pojęcie „obowiązek wychowania” rozumie się obowiązek sprawowania pieczy nad fizycznym i duchowym rozwojem dziecka, zapewnienia mu możliwości zdobycia wykształcenia i przygotowania do zawodu odpowiadającego jego uzdolnieniom, wyrobienia w dziecku uczuć patriotycznych, miłości Ojczyzny, poszanowania własności społecznej i zasad współżycia społecznego oraz zamiłowania do pracy, sumienności w wypełnianiu obowiązków wobec państwa i społeczeństwa¹⁰.

Z nałożonego w konstytucjach na rodziców⁷ obowiązku wychowania dzieci na świadomych obywateli, czy „godnych członków społeczeństwa socjalistycznego” z pewnością nie wynika obowiązek wychowania areligijnego. Byłby on bowiem sprzeczny z gwarantowaną w konstytucjach wolnością wyznania. Odmienne rzecz przedstawia się w Albanii, gdzie w § 37 konstytucji stwierdzono, że „Państwo nie uznaje żadnej religii, popiera i rozwija propagandę ateistyczną dla zakorzenienia wśród ludzi światopoglądu materializmu naukowego”. Następnie zaś w § 49 postanowiono, że „Rodzice odpowiadają za prawidłowe wychowanie i komunistyczny światopogląd swoich dzieci”. Jeżeli rodzice odpowiadają za komunistyczny światopogląd swoich dzieci, a Ludowa Socjalistyczna Republika Albanii rozwijająca nieustannie rewolucję dla osiągnięcia pełnego socjalizmu i komunizmu (§ 4) nie uznaje żadnej religii, a popiera i rozwija propagandę ateistyczną, to stwierdzić należy, iż na rodziców w ramach „prawidłowego wychowania” nałożono także obowiązek wychowania ateistycznego. Już nie tak jednoznacznie obowiązek ateistycznego wychowania dzieci przez rodziców określono w konstytucji Bułgarii. Wprawdzie całe społeczeństwo, a więc i rodzice mają tam obowiązek wychowywania młodzieży w duchu komunistycznym (art. 39), jednak obywatelom zapewnia się wolność wyznania (art. 53). W takim zaś przypadku można twierdzić, że w ramach tej wolności mogą oni przekazywać swym dzieciom własne przekonania religijne.

O większości omawianych dotychczas obowiązków stanowią z reguły wszystkie konstytucje europejskich państw socjalistycznych. Niektóre jednak obowiązki uregulowane zostały tylko przez poszczególne konstytucje, co nie znaczy zresztą, że obowiązki w tym względzie nie ciążyą na obywatelach innych omawianych tu państw. Do obowiązków, o których stanowią tylko poszczególne konstytucje, należą między innymi określony przez konstytucję PRL (art. 93) obowiązek czujności wobec wrogów narodu oraz obowiązek pilnego strzeżenia tajemnicy państwowej; ustanowiony przez konstytucję ZSRR (art. 69) obowiązek przyczyniania się do rozwoju przyjaźni i współpracy z narodami innych krajów; określo-

¹⁰ R. Wieruszewski, *Obowiązek wychowania dzieci na prawych i świadomych obywateli PRL*, w: *Podstawowe prawa op cit.*, s. 138,

ny przez konstytucję Bułgarii (art. 64) obowiązek płacenia podatków¹¹ oraz nałożony w konstytucjach Czechosłowacji (art. 36), Jugosławii (art. 158) i Węgier (§ 68) obowiązek sumiennego wykonywania funkcji publicznych.

Obecnie w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych (oprócz Polski) nie stanowi się o czujności wobec wrogów narodu. Ujęcie tego obowiązku w konstytucji PRL stanowi w pewnej mierze relikty z okresu ostrej walki klasowej w pierwszych latach kształtowania państwa socjalistycznego. Z drugiej jednak strony stwierdzić należy, że wydarzenia w Czechosłowacji z 1968 r. wyraźnie wskazują, iż czujność wobec wrogów klasowych jest konieczna w dalszym ciągu także w tych państwach socjalistycznych, których konstytucje o tym obowiązku obywateli nie stanowią. W obecnych bowiem warunkach „interesy narodu (wszystkich obywateli) są nierozdzielnie związane z budową i umacnianiem ustroju socjalistycznego. A zatem każdy kto godzi w ustrój i próbuje go zwalczać w rzeczywistości jest wrogiem narodu ... bez względu na to jakie pobudki nim kierują”¹².

Obowiązek strzeżenia tajemnicy państwowej i obowiązek płacenia podatków jest obowiązkiem prawnym, a obowiązki czujności wobec wrogów narodu, przyczyniania się do rozwoju przyjaźni i współpracy z narodami innych krajów, sumiennego wykonywania funkcji publicznych są obowiązkami moralno-politycznymi.

Zgodnie z tendencją do odzwierciedlania w konstytucjach bieżących problemów społecznych, w większości konstytucji europejskich państw socjalistycznych określono obowiązek ochrony środowiska naturalnego. Przepisy w tym względzie umieszczono w konstytucjach: Albanii (§ 20), Bułgarii (art. 31), Jugosławii (art. 193), NRD (art. 15), Polski (art. 71) i ZSRR (art. 67). Wymienione przepisy w różny sposób regulują wskazaną kwestię. Niektóre konstytucje: Polski, Jugosławii i Bułgarii wyraźnie stanowią o obowiązku obywateli w zakresie ochrony środowiska naturalnego. Inne natomiast stanowią o „zadaniach” w zakresie ochrony — (konstytucja Albanii), „powinności” ochrony przyrody (konstytucja ZSRR) czy „troski” o ochronę przyrody (konstytucja NRD).

Konstytucja Bułgarii, przy okazji obowiązku ochrony przyrody, stanowi też o obowiązku ochrony bogactw naturalnych. Z uwagi na nacjonalizację podstawowych bogactw naturalnych w tym kraju, jest to w pewnej mierze powtórzenie przepisu o obowiązku ochrony mienia społecznego.

¹¹ Zaznaczyć należy, że obowiązek płacenia podatków nie ciąży na obywatelach Albanii, bowiem w kraju tym zniesiono wszelkie podatki płacone (bezpośrednio) przez obywateli (§31 Konstytucji).

¹² R. Wieruszewski, *Obowiązek czujności wobec wrogów i strzeżenia tajemnicy państwowej*, w: *Podstawowe prawa ...*, op. cit., s. 270.

Ochrona środowiska naturalnego to żywotny interes ogółu obywateli. Z tego też względu w państwie socjalistycznym szczególne zaangażowanie w tym względzie muszą wykazywać organy państwowe i różnego rodzaju organizacje społeczne. Dają temu wyraz niektóre konstytucje (Albanii, Bułgarii, NRD), które stanowią o obowiązkach czy trosce w tym względzie przede wszystkim organów państwowych. Ustawodawcy konstytucyjni tych państw wyszli z słusznego założenia, że przede wszystkim państwowy aparat gospodarczy, użytkujący w zasadniczej mierze ziemię, wodę, powietrze i różnego rodzaju kopaliny, winien mieć na uwadze ochronę środowiska naturalnego. Nałożenie zaś obowiązków w tym względzie na obywateli ma z jednej strony mobilizować ogół społeczeństwa, a z drugiej stanowić dodatkową motywację zapobiegającą łamaniu przez poszczególne zakłady pracy przepisów chroniących środowisko naturalne, nawet wtedy gdy zastosowanie się do tych przepisów koliduje z doraźnym interesem gospodarczym danego zakładu pracy.

Wszystkie konstytucje europejskich państw socjalistycznych określają obowiązek obrony ojczyzny. Czynią to w sposób szczególnie uroczysty, określając go obowiązkiem „świętym” (Konstytucja ZSRR), „najświętszym” (Konstytucja PRL), czy „zadaniem nad zadaniami i największym honorem” (Konstytucja LSRA). Często obowiązek ten łączony jest z obowiązkiem służby wojskowej. Wiadomo, że obowiązek obrony polegać winien na umacnianiu zawartości i siły socjalistycznej ojczyzny, na obronie jej suwerenności, niezawisłości, integralności terytorialnej i ustroju społeczno-gospodarczego. Tak pojęta obrona nakłada na obywateli obowiązek ciągłego działania w tym zakresie, bez względu na to czy dokonano agresji na ojczyznę, czy istnieje realne zagrożenie w tym względzie, czy też panuje ustabilizowana pokojowa sytuacja na płaszczyźnie międzynarodowej.

Konstytucje europejskich państw socjalistycznych stanowią o obowiązku obrony ojczyzny, a nie państwa. Znaczy to, że obowiązek ten obciążać będzie obywateli także w przypadku ewentualnego zajęcia kraju przez agresora i formalnej likwidacji państwowości (to znaczy gdy formalnie nie ma obywateli i obywatelstwa danego państwa).

W zakresie obowiązku obrony nastąpiła w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych znamienna ewolucja. W niektórych wczesnych konstytucjach europejskich państw socjalistycznych podkreślano kwestię umacniania obronności kraju (§ 7 konstytucji węgierskiej) albo wzrostu jego siły, a więc także i sił zbrojnych (wstęp do konstytucji PRL), czy wreszcie akcentowano znaczenie armii jako czynnika umacniania pokoju i bezpieczeństwa (art. 94 uchylonej konstytucji albańskiej). Podkreślanie wzrostu i umacniania sił zbrojnych było być może słuszne w latach, w których uchwalono wyżej wymienione konstytucje, to znaczy, w okresie gdy siły państw socjalistycznych były wyraźnie słabsze od sił mocarstw imperialistycznych — stąd dążenie do ich wyrównania. Bez względu jed-

nak na słuszność takiej polityki, jest ona z pewnością niebezpieczna. Dążenie bowiem jednego państwa czy grupy państw do umocnienia swych sił zbrojnych powoduje podobne działanie po stronie przeciwnej. Choćby nawet owo umocnienie sił miało być jedynie wyrównaniem sił, to zawsze „każdy rząd ocenia siły, które mają być zrównoważone w swój sposób i każdy naturalnie chce się zabezpieczyć, dobrze zabezpieczyć. Równowaga jest zatem w rzeczywistości interpretowana jako równowaga na naszą korzyść a przywrócenie równowagi w rzeczywistości staje się poprawą równowagi”¹³. Z tego między innymi względu, mimo że samo deklarowanie w konstytucjach potrzeby umacniania sił zbrojnych nie zagraża bezpieczeństwu i pokojowi innych państw, w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych uchwalanych od roku 1960 nie ujmowano już kwestii umacniania sił zbrojnych. W to miejsce określano w nich coraz częściej kwestie związane z obroną pokoju. W niektórych zaś konstytucjach zaczęto nakładać na obywateli obowiązek działania na rzecz utrzymania lub obrony pokoju. W konstytucji NRD (art. 23) stwierdzono: „Obrona pokoju ... jest zaszczytnym obowiązkiem obywateli Niemieckiej Republiki Demokratycznej”. W konstytucjach Bułgarii (art. 63) i ZSRR (art. 69) obywateli zobowiązano do współdziałania (przyczyniania się) na rzecz zachowania i utrwalania pokoju. Zaznaczyć także należy, że w konstytucji NRD (art. 23) zabroniono obywatelom uczestniczenia w działaniach wojennych lub ich przygotowaniu służących ciemieniu innych narodów¹⁴. Konstytucje NRD i Bułgarii stanowią też o tym, że podżeganie i propagowanie wojny, jako ciężkie przestępstwo przeciw pokojowi i ludzkości jest zabronione i karane przez prawo.

Konstytucja ZSRR z 1936 r. stanowiła jedynie o obowiązkach: przestrzegania konstytucji i ustaw, przestrzegania dyscypliny pracy, uczciwego spełniania obowiązków społecznych, szanowania przepisów socjalistycznego współżycia ochrony i umacniania własności społecznej oraz służby wojskowej. Wzorując się na tej konstytucji, konstytucje większości europejskich państw socjalistycznych (uchwalone w latach czterdziestych i pięćdziesiątych) ujmowały właśnie taki lub w niewielkim zakresie rozszerzony katalog obowiązków obywatelskich.

Obecnie wszystkie konstytucje europejskich państw socjalistycznych stanowią o obowiązku: obrony ojczyzny, ochrony własności społecznej, podstawowego nauczania oraz przestrzegania konstytucji i ustaw (nie re-

¹³ J. MacLaurin, *The United Nation and Power Politics*, Londyn 1951, s. 430, cyt. za: *Zagadnienia bezpieczeństwa zbiorowego w Europie (materiały Sesji Naukowej PAN, Warszawa 3 - 6 IV 1955)*, Warszawa 1955, s. 74.

¹⁴ Przepis ten znalazł się w konstytucji NRD z 1968 r. a celem jego było akcentowanie różnic między obu państwami niemieckimi. Wielu bowiem obywateli RFN służyło w francuskiej Legii Cudzoziemskiej w trakcie walk w Wietnamie i Algierii, a następnie w charakterze tzw. białych najemników w wielu krajach Afryki.

guluje tego wyraźnie konstytucje Węgier i NRD). Większość konstytucji określa obowiązek służby wojskowej, pracy, ochrony środowiska oraz wychowania dzieci na prawych i świadomych swych obowiązków obywateli bądź określa obowiązek komunistycznego wychowania. Niektóre konstytucje ujmują jeszcze obowiązki obywateli, które związane są albo ze specyficznymi warunkami rozwoju danego państwa (np. w konstytucji NRD — obowiązek przestrzegania prawa międzynarodowego, a w konstytucji ZSRR, obowiązek szanowania godności innych narodowości), albo też od wielu już lat ujmowane były w tych konstytucjach, a ustawodawcy konstytucyjni w trakcie nowelizacji konstytucji nie znaleźli dostatecznych podstaw, by z nich zrezygnować (np. w konstytucji PRL obowiązek czujności Wobec wrogów narodu).

Oprócz obowiązków prawnych, na obywateli europejskich państw socjalistycznych nałożono wiele obowiązków moralno-politycznych; określanych też niekiedy powinnościami obywatelskimi. Ustawodawcy konstytucyjni w zasadzie nie wyodrębniają wyraźnie obowiązków od powinności obywatelskich. W wielu jednak przypadkach w kwestiach powinności konstytucje wyraźnie stanowią, że obywatele „winni” lub „powinni” zachować się w określony sposób. Zwrot „winni” czy „powinni” nie przesądza jednak jednoznacznie o tym, czy określony sposób zachowania się obywatela stanowi obowiązek prawny, czy moralno-polityczny. Z tego względu istnieją trudności w jednoznacznym zakwalifikowaniu i rozróżnieniu obowiązków prawnych od moralno-politycznych. Tym bardziej, że niektóre obowiązki zostały w jednych konstytucjach wyraźnie zakwalifikowane jako obowiązki prawne, a w innych mają one raczej charakter moralno-polityczny.

Ujmowany obecnie w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych katalog obowiązków obywatelskich nie jest już ostatecznie ukształtowany i zamknięty. Można zakładać, że w miarę upływu czasu oraz zmiany sytuacji politycznej i gospodarczej w poszczególnych krajach i na świecie, w pewnej mierze zmieniać się też będzie katalog obowiązków obywateli w europejskich państwach socjalistycznych. W szczególności można zakładać, że w miarę ugruntowywania się wśród obywateli moralności socjalistycznej, coraz więcej obowiązków będzie coraz częściej traktowanych jako obowiązki moralno-polityczne.

LES DEVOIRS PRINCIPAUX DE CITOYENS DANS DES PAYS SOCIALISTES EUROPEENS

R é s u m é

L'accomplissement consciencieux des devoirs de citoyens dans un pays socialiste est une des garanties de base de la permanence et de l'inviolabilité des droits de citoyens. Cet élément joue aussi un rôle dans la formation du patriotisme et du sentiment d'être responsable de la situation du pays. En prenant en inconsid-

ration des motifs ci-dessus, dans les constitutions des pays socialistes européens on a délimité des catalogues importants des devoirs de Citoyens,

Le principe du catalogue des devoirs fondamentaux de citoyens est le même dans toutes les constitutions analysées. Elles établissent des devoirs suivants: la défense de la patrie, la protection de la propriété commune, l'éducation élémentaire, le respect de la constitution et des lois. La plupart des constitutions comprennent encore d'autres devoirs: le service militaire, le travail, la protection de la nature, l'éducation des enfants et des adolescents pour en faire d'honnêtes citoyens ayant conscience de leurs devoirs. La constitution peut définir aussi le devoir de l'éducation communiste. Il y a les constitutions, qui établissent les devoirs particuliers, liés aux conditions spécifiques de développement du pays en question (p.ex. le devoir d'estimer la dignité d'autres nations. — la constitution de l'URSS). Dans quelques constitutions on peut retrouver encore des devoirs qui y étaient incorporés depuis longtemps et y existent jusqu'aujourd'hui faute de motifs concrets pour en résigner (p. ex. le devoir de la vigilance envers des ennemis de la nation — la constitution de la RPP).

A part les devoirs juridiques imposés aux citoyens des pays socialistes de l'Europe il y a les devoirs moraux et politiques dont la réalisation n'est pas garantie par la pression de l'Etat. Elle résulte des règles de la morale socialiste. Pourtant un problème s'impose — dans les constitutions il n'existent pas des formules concrètes, nécessaires pour procéder à une division stricte entre les devoirs juridiques, moraux et politiques.

Le catalogue des droits de citoyens compris dans les constitutions des pays socialistes européens n'est pas encore formé définitivement. On peut supposer que l'écoulement du temps et les changements dans la situation politique et économique dans le monde vont imposer des modifications dans le catalogue des droits de citoyens des pays en question.